

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ РЕЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Особиста причетність до організаційної та ідейної розбудови української історичної науки, знайомство з багатьма діячами вітчизняної культури, зумовили персоналогічну спрямованість історіографічних зацікавлень М.Грушевського. Персоналія, поза сумнівом, була улюбленою формою історичної та історіографічної творчості вченого, що пов'язано з традиційністю цього жанру в україністиці ХІХ ст. та особливостями авторської візії ролі особи в духовному бутті народу.

Увага М.Грушевського до творчої спадщини М.Костомарова була однією з його найбільш традиційних історіографічних інтенцій. Ще від гімназійних часів основну долю історико-наукової рефлексії вченого було присвячено життю та діяльності видатного українця. М.Грушевський пояснював це винятковим становищем М.Костомарова в українській культурі, символічністю його постаті в еволюції вітчизняної історіографії. Увага до особистості М.Костомарова стимулювалася також відсутністю ґрунтовних дослідів його спадщини, загальним переконанням вітчизняних історіографів того часу, що “наукова спадщина Костомарова взагалі ще мало розроблена”¹.

“Історик, публіцист, етнограф і поет” - так характеризував широту творчої особистості М.Костомарова дослідник². Формування наукових поглядів М.Костомарова, на думку вченого, проходило під значними впливами кількох наукових напрямів – романтизму та надзвичайно модної в 30-х роках ХІХ ст. етнографії. Саме ця “бойова наука”, як зазначав М.Грушевський, стимулювала, з одного боку, конституювання народницьких поглядів історика, з іншого – визначала особливості його наукової рефлексії. “Костомаров, - писав історик, - за помічю етнографії думає знайти для історії дорогу до інтимних центрів народнього життя, для розуміння його “духової сторони”, котра власне й повинна бути властивим завданням істо-

рика”³. Дослідник переконаний, що у тогочасній історіографічній ситуації використання етнологічної складової історичних студій значно розширило предмет вивчення минулого та було надзвичайно корисним для нашої науки – “великим кроком наперед у порівнянні з старою історіографією”. Це відбувалося з кількох причин. По-перше, “задавало смерть її антикварному характерові”. По-друге, розширюючи предмет історичного досліджу, призводило до розширення його перспектив і завдань – “виводячи за тісні межі “малоросійської” історіографії”, що зосереджувалась виключно на козацьких часах. Прикметно, що М.Грушевський, незважаючи на новаторський дух багатьох наукових ідей М.Костомарова, не протиставляє його історичних поглядів тодішній українській історіографії, а навпаки, згідно своїх еволюціоністських уподобань, - намагається змалювати тяглість вітчизняного історіографічного процесу (персоніфікованого для нього М.Максимовичем, І.Срезневським, П.Кулішем, М.Драгомановим), в якому видатний історик – вагома, проте, передусім, інтегральна ланка. Тому етнографічні захоплення М.Костомарова – його історичне кредо, як писав М.Грушевський, - “справді дуже добре відкриває перед нами основні мотиви нового напрямку не самого лише Костомарова, а всієї цієї групи істориків”.

Докладніше на етнографічних студіях М.Костомарова дослідник зупинився у передмові до їхнього перевидання, здійсненого засобами ВУАН у 20-х роках. Розглядаючи етнографічні праці М.Костомарова та наукову дискусію щодо них, М.Грушевський доходить висновку, що “проголошення етнографії серйозним помічником історії, а пам’яток народної поезії – дорогоцінним історичним матеріалом було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою”⁴. Пояснюється це тим, що тривалий час представники офіційної науки не визнавали етнографію, вважаючи заняття нею несерйозною справою. Крім того, тут діяв і певний соціальний фактор – небажане для офіціозу “соціально-революційне значення народознавчого досліджу”, який імпліцитно пропонував інші наукові вартості, відмінні від державно-охоронних. У результаті, як підмітив дослідник: “Як помічник і співробітник історика етнограф дістав науковий авторитет, етнографія ставала наукою. А з тим і народницький підхід народознавства

одержував певну санкцію”. Остання думка досить важлива з огляду інтерпретації народництва самого М.Грушевського та його подальшої еволюції. Зрештою, дослідник цілком солідаризується з народознавчим кредо М.Костомарова та висловлює власне бачення цієї проблеми: “Як бачимо концепція ясна: обов’язковий союз історії з етнографією – співробітництво, від якого історик не сміє ухилятися, накладає на нього завдання вивчати нарід, досліджувати його переживання, його вимоги, що він ставить в сфері публічного і політичного життя. Етнографія як співробітниця і помічниця має улекшити історикові сю путь до народних переживань, настроїв, бажань і жалів. Вона – речниця народних потреб і вимог, що переказує їх історикові. Працюючи під протекторатом історії, як її помічниця, вона повинна її зв’язувати з масами, їх потребами і домаганнями. На ній лежить революційне завдання історії”⁵. З цієї розлогої цитати видно, що етнографічні концепції М.Костомарова неабияким чином вплинули на формування наукового світогляду М.Грушевського. На цю обставину звернув увагу і сам великий історик. Про впливи М.Костомарова-етнографа на становлення етнологічної складової історичної концепції М.Грушевського писали Ю.Пінчук та О.Петренко⁶. Підводячи підсумки своїм студіям над етнографізмом М.Костомарова та його сучасників, М.Грушевський писав: “Етнографічні студії першої половини ХІХ в. мали власне се велике значення, що живими фактами сучасного народнього життя пригадали і відсвіжили призабуті поняття про українську етнографічну територію, однастайну в сучасності, одноцільну в минувшості”⁷. Зауважимо, що досить подібно про етнографічні захоплення М.Костомарова писав інший дослідник вітчизняної історіографії – Д.Дорошенко⁸.

М.Грушевський також уперше запропонував періодизацію життєвого та творчого шляху видатного історика. Він виокремив три основних періоди. Першим була доба становлення науково-літературних поглядів ученого – формування його історичної концепції, літературних смаків, основних поглядів на українство. На початках наукової праці М.Грушевський пише про значний вплив на становлення М.Костомарова-історика харківського гуртка романтиків та особисто професора М.Луніна. У цей час було захищено дисертацію, написано

перші літературні та історичні праці. Далі йшло, за виразом дослідника, “центральне п’ятиліття” – 1859-1864 роки. “Се апогей енергії і творчості Костомарова” – зазначав учений. Цей період був надзвичайно насичений подіями: читання першої публічної лекції в університеті в листопаді 1859 р., яка мала великий успіх і “сотворила йому небувалу аудиторію”; публічний диспут із О.Погодіним у березні 1860 р.; початок активної видавничої археографічної діяльності; поява перших програмових статей, “що вносили силу нових ідей, робили – можна сказати – повний поворот в історичнім мисленню Східного Слов’янства”; полеміка про університетську реформу; вихід з університету та ін. Третій період – останнє двадцятиліття життя та діяльності М.Костомарова. Дослідник практично не зупиняється на цій добі – “публіцистика останніх двох десятиліть життя Костомарова небагато додає до того, що висунув він в своїм апогею”, - зазначає він⁹. Перша спроба періодизації творчості М.Костомарова, здійснена М.Грушевським, вплинула й на інші костомарознавчі праці першої третини ХХ ст. Зокрема, такий вплив позначився на історіографічних творах Д.Багалія¹⁰.

Як уже відзначалось вище, М.Грушевський запропонував багаторівневу оцінку спадщини М.Костомарова. З одного боку, дослідник уважав М.Костомарова видатним істориком і відзначав, що той істотно вплинув не лише на формування наукового образу нашої історіографії, але й на становлення його власного наукового світогляду та розвиток концепції історії України. М.Костомаров, за твердим переконанням М.Грушевського, - “фундатор нової української історіографії”, постать, що символізує якісний злам в українознавстві – перехід до наукової парадигми. Безперечним науковим відкриттям М.Костомарова, на думку М.Грушевського, було обґрунтування в працях “Две русскія народности” та “Черты народной южнорусской истории” національної та історичної сепарації українців від росіян. Історик, зазначає вчений, вперше звернув увагу на принципові ментальні відмінності двох сусідніх народів, при цьому наголосивши, “що той соціальний лад, що розвивався в українських землях свobodно і не примушено, се єсть старий справжній слов’янський лад”¹¹. Подальша вітчизняна історіографія, що працювала у цьому напрямку, вважає дослідник, лише розви-

вала етнологічні роздуми професора. М.Грушевський переко-
наний, що саме завдяки етнографічній складовій М.Косто-
маров уперше цілісно та концептуально зміг сформулювати
тезу про безперервність українського історичного процесу від
найдавніших часів до ХІХ ст. і тим самим вивести нашу науку
за обмежувальні рамки козацької історіографії. “В супереч
офіціальній російській історіографії..., - зазначав дослідник, -
Костомаров ... підчеркував органічну звязь з київським періо-
дом пізнішої литовсько-польської й козацької доби україн-
ського життя, натомість бачив рішучий перелом, розрив між
староруським укладом і укладом московським і пояснював його
впливами Татарщини”¹². Логічним наслідком історичної схеми
М.Костомарова, наголошував М.Грушевський, було два прин-
ципи його наукової творчості – федералізму та народоправства.
Перший полягав у тому, що історик поклав “в основу політич-
них відносин давньої Русі землю, і в політичній звязи земель
бачив принцип федеративний”. Другий – всупереч офіційній
імперській історіографії, що обстоювала традиційність монар-
хічної ідеї, висував на перший план ідеал народовладдя. Ос-
танній принцип з особливою докладністю було обґрунтовано
в “Северно-русских народоправствах”. На противагу уста-
леним поглядам російської історіографії, що бачила в україн-
ському життю зіпсований польськими впливами та наслідками
польського панування староруський побут, а у великоруському
– продовження старих київських традицій, М.Костомаров,
навпаки - лад московський уважав результатом корінного пока-
лічення старих принципів життя, а їх живе й органічне про-
довження бачив в українському життю. Продовження настіль-
ки здорове та життєздатне, що й майбутня слов’янська рес-
публіка повинна була опертися на цих принципах народо-
правства та федералізму, тільки, відповідно, модернізувавши
ці принципи до вимог часу. “Костомаров, - підкреслював дос-
лідник, - таким чином приложив до історичної еволюції посту-
пові ідеї свого часу і в світлі їх перевів конструкцію історії
Східного слов’янства, спеціально - українства”¹³. Досить по-
дібно до М.Грушевського, очевидно, під впливом його погля-
дів, про історіософію М.Костомарова писали інші дослідники
його творчості – Д.Багалій і Д.Дорошенко¹⁴.

Окремо М.Грушевський застановляється над секретом

неймовірної популярності творів М.Костомарова як в українському, так і в російському середовищі. Причина такого успіху, на думку дослідника, полягала в демократичних пріоритетах історика, довкола яких об'єднувалися найрізноманітніші національні та політичні групи. "Се була спільна ненависть до самодержавця і бюрократизму, - пояснює М.Грушевський свою тезу, - котрому протиставлялась свободна громадська самодіяльність; до аристократії й соціальних привилегій, котрим протиставлялись демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому протиставивсь федералізм з де-якою анархістичною закраскою"¹⁵. Поряд із соціальною пафосністю текстів М.Костомарова, у зростанні популярності його творів, на думку М.Грушевського, немале значення належало особливостям їхньої стилістики. Передусім, дослідник звертає увагу на оригінальне поєднання у працях історика "побожної християнської форми" та "революційного запалу", що утворювало своєрідну літературну форму "одкровення", завдяки якій пропаговані ідеї набували особливого статусу. Цю традицію М.Костомаров, на думку М.Грушевського, перейняв від польських романтиків. Такі стилістичні особливості, писав учений, були викликані об'єктивною неможливістю для професора політичної боротьби та пропаганди. Тому "Костомаров вів сю роботу головно під плащем історика-артиста, відкликаючись більш до емоціональної, ніж інтелектуальної сторони своїх слухачів і читачів"¹⁶. Цим фактом пояснює М.Грушевський слабкі місця у працях історика: відсутність "твердої соціологічної бази", "історичного аналізу", "методологічного оброблення джерел" і "ясної конструкції соціально-історичного процесу". Саме з такого погляду закликає нас оцінювати "його історичне діло" дослідник. Зауважимо, що на особливості стилістики творів М.Костомарова звертали увагу також інші дослідники його творчості. Так, молодший сучасник М.Грушевського Д.Дорошенко називав "характерною прикметою Костомарова як історика ...художність викладу, що придбала йому широку славу серед читачів"¹⁷.

З іншого боку, з позицій завдань, що стояли перед нашою Клію в другій половині століття, М.Грушевський досить різко та негативно охарактеризував більшість історичних моно-

графій М.Костомарова, що були створені у романтичному концептуальному ключі, а тому “безнадійно перестаріли”. Вчений вважає, що головною вадою історичної концепції професора був “поверхово розповідний характер”, коли за калейдоскопом зовнішніх дрібниць зникали керівні ідеї та течії суспільного життя, неясно вимальовувалися образи головних історичних діячів і вже зовсім пропадав найголовніший фактор – народ, історичну роль якого вчений абсолютизував, але затер надміром зовнішнього багатства фактів. “Історична трагедія українського народу, пережита ним..., - зазначав М.Грушевський, - затушовувалася за зовнішніми драматичними деталями і навіть суть політичного конфлікту між Україною та Польщею, що лежала в їх основі, не подавалася з належною ясністю. А культурний, побутовий і суспільний бік процесу залишався і зовсім поза межами дослідження”¹⁸. Достатньо типовими для решти праць М.Костомарова є оцінки М.Грушевським його “Мазепи”. Дослідник відзначає, що єдиним позитивом праці є вперше проаналізований у ній новий документальний матеріал, проте концептуально вона далеко не відповідає вимогам щодо освітлення як тогочасних подій, так і постаті самого Мазепи. Дослідник перераховує недоліки праці: “Автор потонув в фактичній оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямків, а щодо особи самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступив ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і “воплощенная ложь”, сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до розуміння справдішнього Мазепи”¹⁹. Ми зумисне навели таку довгу цитату, оскільки риторика цієї критики притаманна практично всім висловлюванням історика стосовно праць М.Костомарова. Проте, гострим критицизмом відрізнялись відгуки М.Грушевського не тільки на праці М.Костомарова з української минувшини, але й на його твори з історії Росії. Так, про монографію, присвячену Новгороду та Пскову вчений зауважив: “...Славна праця Костомарова, що мала так важне значіння в розвою історіографії давньої Русі взагалі, ані щодо матеріалу, який автор мав, ані щодо методу студії вже не відповідає потребам сучасної науки”²⁰. Досить

критично М.Грушевський пише про “опортуністичну практику” М.Костомарова – намагання “помирити з українством правительство”, добитися більш сприятливих умов для розвитку української справи. Незважаючи на щирі, хоча й наївні сподівання вченого, костомарівські ідеї з цього приводу дослідник називає “фальшивою нотою” його творчості. Негативними є також оцінки “мало тактовних” націоналістичних виступів М.Костомарова проти євреїв і поляків. М.Грушевський пропонує цікавий термін для визначення цих лоялістично-націоналістичних “вихваток” М.Костомарова – “візантизм”²¹. Чим же зумовлені для М.Грушевського слабкі сторони творчості М.Костомарова? “Покійний історик далеко випередивши свій час в своїх вимогах, ставлених ним історичному дослідові, не завсіди міг сам поспіти за ними” – зауважив дослідник²². Він пише про неможливість одній людині, навіть такій обдарованій, як М.Костомаров, або й цілому поколінню дослідників здійснити кардинальний переворот в історичній свідомості суспільства: “Дорога від історичного світогляду старої “малоросійської” історіографії до новіших поглядів була далека і тяжка, зв’язана з тяжким ломанням ріжних віками закорінених поглядів і призвичаєнь”²³. Наслідками цього були зумовлені слабкі моменти історичної концепції історика: деяка залежність від старої історіографічної схеми, наративність стилю, зловживання біографічним підходом до історичного матеріалу, зневіра в політичне майбутнє українців, відсутність історичної перспективи і т. ін. Характерно, що сучасна українська історіографія, застановляючись над цією проблемою, цілком приєднується до тез М.Грушевського. “Можна лише приєднатися до міркувань М.Грушевського, - пише Ю.Пінчук, - який вважав, що нам, минаючи ці слабкі сторони, належить пам’ятати і шукати в Костомарові те, що становило дійсний зміст його життя і діяльності”²⁴.

Вивчаючи різноплановість і різнополюсність спадщини М.Костомарова, М.Грушевський запропонував гіпотезу про розрив між теорією та практикою історичного дослідження у працях історика. “Ідеї проголошені покійним істориком, - зазначав учений, - ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістають ся не пережитими й тепер. Оден з безпосередніх причасників

кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки вчасно встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників”²⁵.

Багато уваги приділив також М.Грушевський поглядам М.Костомарова на проблему державності. Антидержавницькі погляди вченого дослідник пояснював кількома моментами: загальним народницьким спрямуванням його історичної концепції, спротивом російській і польській державам як засобам історичної експлуатації українців, принциповою дискусією з тогочасними російськими істориками, що фетишизували державотворчий чинник історичної еволюції. “З народом проти держави” – так характеризує наукове кредо М.Костомарова вчений²⁶. Зауважимо, що М.Грушевський не наводить оціночних характеристик поглядів професора на державу, він лише пояснює мотивацію його наукової творчості, зазначаючи, що такі історичні ідеї були традиційними для всієї народницької історіографії. Зовсім в іншому дусі державну концепцію М.Костомарова оцінювали представники державницької школи нашої історіографії, зокрема Д.Дорошенко. “...З погляду розвитку української національної свідомості, - зазначав дослідник, - вони [праці М.Костомарова – В.Т.] принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалась ще в представників української історіографії початку ХІХ в.”²⁷.

Саме з М.Костомарова, на думку М.Грушевського, бере свій початок традиція демонстрації активної громадської позиції засобами історичної науково-літературної творчості. Так, місце М.Костомарова у вітчизняній культурі визначається для вченого, передусім, його новаторською “історично-політичною ідеологією” “українського відродження і визволення”, а значення історичної та літературної творчості полягає в тому, що вона “була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі”²⁸. Такі найвідоміші праці вченого, як “Бунт Стеньки Разина”, “Личность Ивана Грозного”, “Начало Единодержавия” дослідник називає “агітаційною літературою”, що робила велике враження як силою таланту, глибокого переконання, художнього втілення, так і самою ідеєю історичного обґрунтування. Ці праці, за переконанням М.Грушевського, служили завдан-

ням соціал-революційної агітації, на них виховувались покоління революційної молоді. На прикладі творчої спадщини М.Костомарова вчений яскраво демонструє важливе громадське значення акумульованих істориками ідей. Прикметно, що ці ідеї, отримавши громадянство у суспільстві, швидко створюють власне герменевтичне коло, продукуючи численні сенси, та почасти набувають зовсім іншої ваги, ніж про це мислили їхні творці. Подібна доля спіткала, наприклад, більшість історико-політичних ідей М.Костомарова. “Се правда, - зауважував М.Грушевський, - що Костомаров, наприклад, против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчості... – став ідеологом сього революційного народництва, і особливо його “Бунт Стеньки Разина” мав великий вплив як агітаційний твір для молодіжи – як образ народної революційної потенції”²⁹. Власне через такий підвищений соціальний пафос історико-літературних творів “українського Ранке”, а також завдяки проповіді ним “окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій”, - писав дослідник, - М.Костомаров “був і зістається батьком Нової України”³⁰.

Попри наукове студювання спадщини М.Костомарова, М.Грушевський значною мірою прилучився також до популяризації праць видатного вченого, що через значну розпорошеність по “мало приступним виданням ... зіставалися поза обрієм дослідження і характеристики його творчості і його часу”³¹. Так, за його ініціативи та під безпосереднім керівництвом було заплановано видання творчої спадщини М.Костомарова. На жаль, з відомих причин, з’явилося лише перших два томи цієї серії, в яких було опубліковано найголовніші етнографічні, публіцистичні та науково-полемічні твори М.Костомарова. Обидва збірники – “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” та “Етнографічні писання Костомарова” – відкривалися ґрунтовними науковими розвідками М.Грушевського.

Зауважимо, що М.Грушевський не був піонером у вивченні спадщини М.Костомарова. Багато уваги творчості видатного історика присвячували його попередники, зокрема, М.Драгоманов. Порівняння оціночних інтерпретацій останнього та історіографічних поглядів М.Грушевського демонструє значну

подібність їхніх характеристик³², на що звернув увагу сучасний англійській дослідник творчості М.Костомарова Д.Сондерс³³.

Праці М.Грушевського, присвячені життю та творчості М.Костомарова, виповнювали певні прогалини в українській історіографії щодо цієї яскравої постаті. Його студії над творчістю М.Костомарова на той час були найповнішими і визначаються спокійним, врівноваженим викладом, об'єктивними оцінками, яскравістю, психологізмом змальованих образів. Після смерті М.Костомарова, коли розпочалася боротьба за його спадщину між українськими та російськими істориками, саме М.Грушевський, дослідивши історіософські та історичні концепції вченого довів, що той не лише за симпатіями, а передусім за традицією історіописання належав вітчизняній історичній науці. Прикметно, що інший дослідник спадщини М.Костомарова – Д.Багалій уважав, що той “являється одночасно і українським, і російським істориком”³⁴.

Дослідження наукової спадщини М.Костомарова тривають, і більшість сучасних дослідників спираються на історіографічну традицію М.Грушевського в оцінках видатного вченого. Так, наприклад, Л.Винар, вивчаючи неоднозначне ставлення М.Костомарова до ролі держави в українській історії, цілком солідаризується з М.Грушевським, зауваживши, що негативне ставлення М.Костомарова до держави в першу чергу було спрямоване до російської держави як виразника авторитаризму царського самодержавства³⁵. Видатним знавцем спадщини “Нестора української історіографії” називає М.Грушевського також сучасний український дослідник Ю.Пінчук³⁶. Безумовно, студії М.Грушевського з цієї тематики можуть послужитися до подальших вивчень постаті М.Костомарова. Сучасні дослідники творчості М.Костомарова зазначають, що “М.Грушевський зробив величезний внесок у костомарознавство”³⁷.

-
- 1 Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // ЗНТШ. – 1907. - Т. LXXIX. – С. 161.
  - 2 Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Укр. історик – 1984. - № 1/4. – С. 148.
  - 3 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров.

- Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // Літературно – науковий вістник – 1910. – Т.Л. – Кн.V. - С.217.
- 4 Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. XVI-XVII.
- 5 Там само. – С. XX.
- 6 Пінчук Ю., Петренко О. Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М.І.Костомарова (Маловідома лекція вченого про необхідність комплексного вивчення історії, етнографії та географії) // Народна творчість та етнографія. – 1996. - № 4. – С. 32.
- 7 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. - С.218.
- 8 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 96-97.
- 9 Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – К., 1928. – С. VI- X VI VII.
- 10 Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С. 224-225; 436-437.
- 11 Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // У.І. – 1984. - № 1/4. – С. 156.
- 12 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. - С.220.
- 13 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. - С.222.
- 14 Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 225-226; 437-438; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 100-104.
- 15 Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // У.І. – 1984. - № 1/4. – С. 149.
- 16 Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // У.І. – 1984. - № 1/4. – С. 167.
- 17 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 104.
- 18 Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // У.І. – 1990. - № 1/4. – С. 35.
- 19 Грушевський М. Рец. на: Уманец Ф.М. Гетьман Мазепа // ЗНТШ. – 1898. – Т.ХХІ. – С.20.
- 20 Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Руси // ЗНТШ. – 1897. – Т.ХVІІІ. – С. 23.
- 21 Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-

- публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – К., 1928. – С. V.
- 22 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. – С.225.
- 23 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. – С.223.
- 24 Пінчук Ю.А. М.І.Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина в світлі сучасних досліджень. – К., 1995. – С. 100.
- 25 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. – С.225.
- 26 Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // У. І. – 1984. – № 1/4. – С. 168.
- 27 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 104.
- 28 Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // У. І. – 1984. – № 1/4. – С. 148.
- 29 Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2-3. – С.6.
- 30 Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // У. І. – 1984. – № 1/4. – С.1.
- 31 Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – К., 1928. – С.V.
- 32 Див. про це докл.: Смілянська В.Л. Батьки й діти: (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С. 184-199.
- 33 Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 29.
- 34 Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С. 435.
- 35 Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // УІ. – 1982. – № 3-4. С. 62.
- 36 Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С.40.
- 37 Пінчук Ю., Гриневич Л. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // УІЖ. – 1992. – № 4. – С. 112.